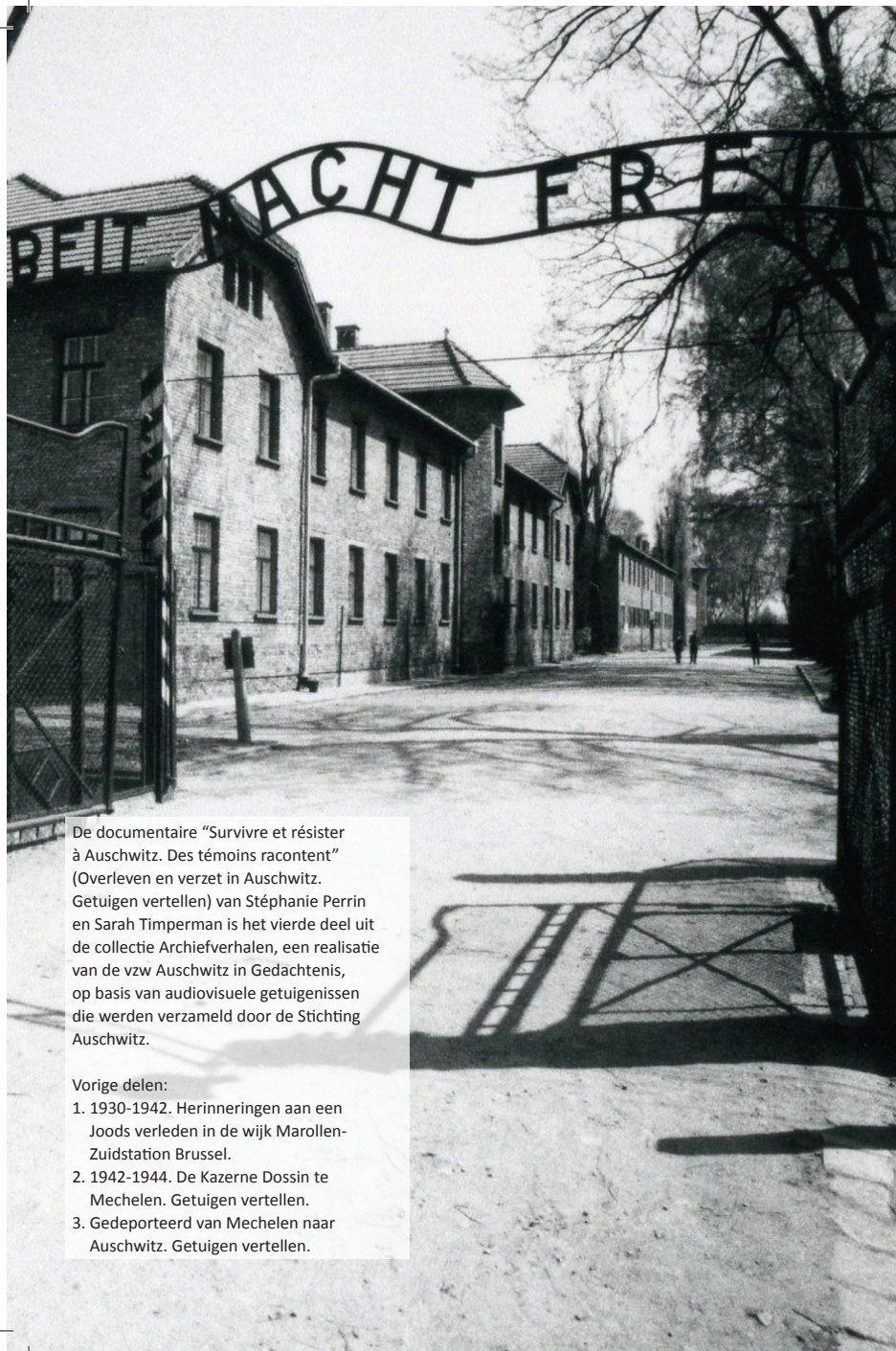

Vzw Auschwitz in Gedachtenis stelt voor

Overleven en Verzet in **Auschwitz**

Getuigen vertellen

De documentaire "Survivre et résister à Auschwitz. Des témoins racontent" (Overleven en verzet in Auschwitz. Getuigen vertellen) van Stéphanie Perrin en Sarah Timperman is het vierde deel uit de collectie Archiefverhalen, een realisatie van de vzw Auschwitz in Gedächtnis, op basis van audiovisuele getuigenissen die werden verzameld door de Stichting Auschwitz.

Vorige delen:

1. 1930-1942. Herinneringen aan een Joods verleden in de wijk Marollen-Zuidstation Brussel.
2. 1942-1944. De Kazerne Dossin te Mechelen. Getuigen vertellen.
3. Gedeporteerd van Mechelen naar Auschwitz. Getuigen vertellen.

Auschwitz: concentratiekamp en uitroeiingscentrum

In Auschwitz vinden we twee systemen die naast elkaar bestaan: het concentratiekamp-complex, waar gedeporteerden worden opgesloten die nog een economisch nut hebben, en het uitroeiingscentrum, waar de nazi's zonder enig spoor na te laten iedereen vermoorden die ze als ongewenst beschouwen.

Het concentratiekamp bestaat uit de drie hoofdkampen: Auschwitz I – hoofdkamp, Auschwitz II – Birkenau, dat eveneens dienstdoet als uitroeiingscentrum en Auschwitz III – Monowitz. Daarbij komen nog talrijke nevenkampen in de omgeving, die allemaal afhangen van Auschwitz en een onderdeel vormen van het zogenaamde *Interessengebiet*, de 'belangzone'.

De selectie bij de aankomst

Vanaf 1942 worden Joden uit alle bezette landen naar Auschwitz getransporteerd. Meteen nadat ze uit de trein zijn gestapt, worden de gedeporteerden geselecteerd. Wie geschikt is om te werken, gaat naar het concentratiekamp. Daar wordt iedereen geregistreerd en getoetseed. De anderen, voornamelijk vrouwen, kinderen, ouderen en gehandicapten, worden meteen naar de gaskamers van Birkenau gevoerd. Alle persoonlijke bezittingen die op het perron achterblijven, en de kleding van de vergaste gedeporteerden worden meegenomen en opgeslagen in een zone die *Kanada* wordt genoemd, om er te worden gesorteerd en ontluisd. Daarna wordt ze hergebruikt in het kamp of opgestuurd naar het *Reich*.

De *Arbeitskommandos*

De nieuwkomers worden vervolgens naar de barakken gebracht die hen werden toegewezen, en doorgaans in 'quarantaine' gehouden. De eigenlijke bedoeling is infectieziektes voorkomen, maar de nieuwe gevangenen krijgen ook duidelijk te verstaan dat van hen absolute gehoorzaamheid wordt verwacht. Aan het einde van de quarantaine worden de gevangenen on-

dergebracht bij verschillende werkcommando's (*Kommandos*) binnen het kamp, of in de fabrieken in de omgeving. De gevangenen die geen beroep hebben dat nuttig is voor het kamp, moeten de zwaarste handenarbeid verrichten.

Er is een groot verschil tussen de *Arbeitskommandos*, omdat er een grote verscheidenheid aan ateliers en fabrieken is. Ook de grootte en de ligging ten opzichte van het kamp en het feit of er al dan niet een burgerlijke voorman aanwezig is, speelt een rol. Afhankelijk van het *Kommando* waartoe men behoort, bedraagt de overlevingskans enkele dagen of verscheidene maanden, zelfs jaren. Gevangenen moeten dus proberen te integreren in een 'goed' *Kommando*, waar je zeker bent van minder zwaar werk, beschut tegen barre weersomstandigheden of waar je, al was het maar voor enkele ogenblikken, kunt ontsnappen aan het toezieende oog van de bewakers.

In Auschwitz behoort het *Kommando Kanada* tot de "beste" *Kommandos*. De mannen en vrouwen van het *Kommando* moeten de voor-

werpen sorteren die de nazi's hebben gestolen van de vermoorde gedeporteerden. Zo kunnen ze soms de hand leggen op waardevolle objecten, die ze vervolgens, zonder medeweten van hun beulen, kunnen ruilen. Soms vinden ze wat eten of sigaretten, waarmee ze binnen het kamp uitstekende deals kunnen sluiten. De naam *Kanada* is ontstaan, omdat men Canada destijds beschouwde als een luilekkerland dat overvloedig van rijkdom.

De *Kommandos* worden samengesteld om buiten het kamp te werken onder leiding van een *Kapo* (*Kameraden Polizei*), doorgaans een gevangene met een groene driehoek, een gewone misdadiger, die de gevangenen meedogenloos in het gareel dwingt.

's Ochtends, bij het verlaten van de barakken om naar het werk te vertrekken en 's avonds bij de terugkeer, vindt er een appel plaats op de *Appelplatz*. De beproeving kan uren duren en is bijzonder zwaar voor de uitgeputte gevangenen, die een lange en afmattende werkdag achter zich hebben.

De levensomstandigheden

De levensomstandigheden zijn erg zwaar voor de gevangenen die uitputtend lichamelijk werk verrichten en het slachtoffer zijn van mishandelingen. De gevangenen zitten op elkaars lip in overbevolkte barakken. Door het schromelijke gebrek aan comfort in de collectieve houten bedden kunnen ze moeilijk slapen. De gevangenen slapen, eten en wassen zich samen en ze gaan zelfs gezamenlijk naar het toilet. Privésfeer is een absoluut taboe in het kamp.

Eten is een levensgroot probleem. De karige rantsoenen volstaan immers niet om lang in leven te blijven. Wie er niet in slaagt wat meer te "organiseren", ziet zijn overlevingskansen afnemen. Eten is er enkel in ruil voor andere goederen, tenzij je een bijzondere plaats binnen het kamp inneemt. Het voedseltekort en de erbarmelijke hygiëne zijn een bedreiging voor de gezondheid van de gevangenen. Ziekten als dysenterie en tyfus richten ravages aan. Tussen

begin juli en november 1942 maakt een tyfus-epidemie 20000 slachtoffers onder de gevangenen. Op het hoogtepunt noteert het kampbestuur tot 375 doden per dag.

De selecties

Wie gewond of ziek is, mag naar het kampziekenhuis, het Revier gaan, maar nooit voor lang. Bovendien blijkt dat vaak niet ongevaarlijk te zijn, omdat de artsen er selecties voor de gas-kamers uitvoeren.

In Auschwitz-Birkenau vinden er geregeld selecties plaats binnen het kamp, om op die manier gevangenen te elimineren die te zwak zijn om nog te werken. De gevangenen leren hoe ze zich van hun beste kant moeten laten zien om aan de dood te ontsnappen. Het is een huiveringwekkende en dramatische beproeving. Ze worden blootgesteld aan extreme stress en zijn zich ten volle bewust van het feit dat hun leven op dat moment op het spel staat.

Jerzy Potrzebowski,
"Washing in a Bathhouse in 1941", (1950)

Het Sonderkommando van Auschwitz

Op het ogenblik waarop de konvoien met gedeporteerden in Birkenau toekomen, moet een speciaal Kommando, Sonderkommando genaamd, deelnemen aan het uitroeiingsproces. De Sonderkommandos bestaan voornamelijk uit gevangenen van Joodse origine, sterke mannen die zwaar fysiek werk kunnen verrichten. Ze begeleiden (onder toezicht van de SS) de gedeporteerden die voor de gaskamers werden geselecteerd, beroven de lijken van de slachtoffers van de gaskamers, trekken hun gouden tanden en scheren hun haar af. Vervolgens schuiven ze de lijken in de verbrandingsovens. Voor dat vreselijke werk krijgen ze meer eten dan de andere gevangenen, mogen ze hun burgerkleding aanhouden (met rode markeringen) en krijgen ook zeep om zich te wassen.

Dankzij hun betere fysieke conditie kunnen de gevangenen van het Sonderkommando een opstand in het kamp organiseren. Ze krijgen daarbij de hulp van Poolse verzetslieden. Op 7 oktober 1944 organiseren ze de enige grote opstand van Auschwitz in het Krematorium IV in Birkenau. De SS beschouwde hen als Geheimnisträger (vertrouwensmannen). De nazi's hadden voor om hen uiteindelijk allemaal te vermoorden. Omdat de leden van het Sonderkommando vermoeden wat hen te wachten staat, steken ze Krematorium IV in brand en doden ze drie SS'ers. 450 leden van het Sonderkommando laten het leven bij deze onderneming.

“Mala de Belgische”

Mala Zimetbaum (geboren in Brzesko op 26-01-1918) is een Joodse vrouw uit Antwerpen van Poolse afkomst. Op 22 juli 1942 wordt ze gearresteerd. Ze is dan 24. Met het tiende konvoi van 15 september 1942 wordt ze vanuit Mechelen gedeporteerd. In Auschwitz wordt ze vertaler en koerier voor de SS. Mala maakt gebruik van haar voorkeurspositie om talrijke medegevangenen te helpen. Ze redt zelfs enkelen van hen van de gaskamer. Hoewel ze zich bewust is van de grote risico's,

brengt ze eten en boodschappen naar haar medegevangenen. Mala wordt verliefd op de Poolse politieke gevangene Edward Galiński, bijgenaamd Edek, en ze slaagt erin samen met hem te ontsnappen op 24 juni 1944. Na een vlucht van twaalf dagen worden ze weer gevangengenomen en teruggebracht naar Auschwitz. Daar worden ze gefolterd en ter dood veroordeeld. De terechtstelling gebeurt op 15 september 1944, op de Appelplatz van Birkenau. De kampeleiding stelt haar tot voorbeeld om elke ontsnappingspoging in de kiem te smoren. Op weg naar de galg zou Mala Zimetbaum een SS-officier geslagen hebben. Vervolgens snijdt ze haar polsen door, voor het oog van honderden vrouwen die gedwongen worden om toe te kijken als ze wordt opgehangen. Uiteindelijk wordt ze door de soldaten zodanig hard geslagen, dat ze overlijdt op de weg naar het crematorium. Het verhaal van 'Mala de Belgische' is een symbool geworden van het verzet in Auschwitz.

De Joodse slachtoffers van Auschwitz-Birkenau

1 100 000 Joden van uiteenlopende nationaliteiten werden gedeporteerd naar Auschwitz 900 000 werden vergast in de uitroeiingscentra 200 000 werden in het kamp geregistreerd 100 000 geregistreerde gevangenen stierven door mishandeling in het concentratiekamp

Bibliografie

- Ward ADRIAENS, Maxime STEINBERG, Laurence SCHRAM, *Mechnin-Auschwitz 1942-1944. De vernietiging van de Joden en zigeuners van België*, Brussel, VUB, 2009.
- *Auschwitz 1940-1945* (onder leiding van Waclaw DŁUGOBORSKI en Franciszek PIPER), Oświęcim, Staatsmuseum Auschwitz-Birkenau, 2011. (Deel II: De gevangenen – Leven en werk)
- *Auschwitz. Camp de concentration et d'extermination (Concentratie- en uitroeiingskamp)* (onder leiding van Franciszek PIPER en Teresa SWIEBOCKA), Oświęcim, Staatsmuseum Auschwitz-Birkenau, 1994.
- *L'Album d'Auschwitz (Het album van Auschwitz)* (voorgesteld door Serge KLARSFELD, Sabine ZEITOUN, Marcello PEZZETTI), Paris, Éditions Al Dante/Stichting voor de herinnering aan de Holocaust, 2005.
- Sporen van herinnering nr. buiten de reeks, *Bezoek aan Auschwitz-Birkenau*, Brussel, Stichting Auschwitz, 2017, 28 p.
- Gideon GREIF, Itamar LEVIN, *Opstand in Auschwitz: de opstand van het Joodse Sonderkommando van 7 oktober 1944*, vertaald door Rita Roggen, Brussel, Stichting Auschwitz, 2016, 340 p.
- Gérard HUBER, *Mala : Une femme juive héroïque dans le camp d'Auschwitz-Birkenau (Mala: een heldhaftige Joodse vrouw in het kamp van Auschwitz-Birkenau)*, voorwoord van Simone VEIL, Éditions du Rocher, 2006.

Gedetioneerden werken in de centrale sloot Königsgraben van Birkenau.

MARYLA DYAMANT

Maryla Dyamant wordt op 6 november 1919 geboren in Będzin, in het zuiden van Polen, in een liberaal Joods gezin waarvan de vader boekhouder is. In het lyceum leert ze Duits om vervolgens geneeskunde te gaan studeren aan de universiteit.

Als de nazi's de stad binnenvallen, worden de 20 000 Joden van Będzin opgesloten in het getto van de stad. Begin augustus 1943 wordt het getto opgedoekt en Maryla wordt met haar hele gezin gedeporteerd naar Auschwitz. Ze ontkomt aan de selectie voor de gaskamers en wordt ingedeeld bij verschillende werkcommando's in Birkenau, o.a. in de *Bekleidungskammer* (kledingmagazijn) en de *Weberei* (weverij). Als ze tyfus krijgt, wordt ze geselecteerd voor de gaskamer, maar dankzij haar kennis van het Pools, Russisch en Duits wordt ze gered. 6 maanden lang tolkt ze tussen een Oekraïense dokters en SS-arts Mengele.

Als de kampen worden geëvacueerd, overleeft ze de 'dodenmars' naar het kamp van Ravensbrück. Ze werkt in het nevenkamp van Malchow, waar ze op 2 mei 1945 wordt bevrijd. Ze slaagt erin terug te keren naar Będzin, maar ze blijkt een van de weinige overlevenden te zijn. Ze voelt zich geïsoleerd en is het slachtoffer van antisemitisme. Daarom beslist ze om haar geboortestad te verlaten. In 1946 komt ze samen met haar toekomstige echtgenoot naar België.

Maryla Dyamant overlijdt op 4 oktober 2003.

Bronnen

- Biografisch dossier en audiovisuele getuigenissen in de archieven van de Stichting Auschwitz (YA/FA/004)
- André Goldberg, Dominique Rozenberg, *Le Passage du Témoin. Portraits et témoignages de rescapés des camps de concentration et d'extermination nazis*, Ed. La Lettre volée/Stichting Auschwitz, Brussel, 2017, p. 58-64
- Maryla Michalowski-Dyamant, *Mémorial des morts sans tombeau*, Lëtzebuurger Land Editions, 2000, 191 p.
- Serena Dykman, *Nana*, documentaire, 1h40, Dyamant Pictures, U.S.A., 2016.

HÉLÈNE GANCARSKA

Hélène Gancarska wordt op 6 mei 1925 geboren in Tomaszow, Polen, en komt in 1928 met het hele gezin naar Brussel. Ze is 15 als de oorlog uitbreekt. Eind 1941 verbiedt de bezetter Joden niet-Joodse scholen te bezoeken. Omdat ze haar studies niet kan verderzetten, werkt ze eerst in een crèche voor Joodse kinderen van 3 tot 5 jaar en vervolgens in het Instituut Gatti de Gamond, waar ze zich ontfermt over ondergedoken kinderen. Ze wordt verraden en in juni 1943 samen met twaalf kinderen aangehouden door de Gestapo. Ze wordt naar het verzamelkamp van Mechelen gestuurd om er zich bezig te houden met 'geïsoleerde kinderen'. Samen met hen wordt ze op 31 juli 1943 met het 21e konvooi gedeporteerd, maar nog vooraleer de trein vertrekt, wordt ze gescheiden van de kinderen. In Auschwitz krijgt ze het nummer 51826 en pas na de quarantaine komt ze te weten welk lot 'haar' kinderen hebben ondergaan.

In Birkenau nemen haar vriendinnen van het verzet uit de Kazerne Dossin haar onder hun hoede. Deze groep jonge vrouwen, die vastbesloten zijn elkaar bij te staan, krijgt hulp van Mala Zimetbaum, de nicht van een van hen. Zij slaagt erin hen binnen te loodsen in 'Canada', een arbeidscommando met privileges. Hélène overleeft de 'dodenmars' naar Ravensbrück en later naar Malchow en wordt in april 1945 onderweg bevrijd door de Amerikanen. Een maand later wordt ze samen met zeven vrouwen van haar collectief gerepatriëerd. In Brussel wordt ze herenigd met haar volledige gezin.

Bronnen

- Biografisch dossier en audiovisuele getuigenis in de archieven van de Stichting Auschwitz (YA/FA/071)
- André Goldberg, Dominique Rozenberg, *Le Passage du Témoin. Portraits et témoignages de rescapés des camps de concentration et d'extermination nazis*, Ed. La Lettre volée/Stichting Auschwitz, Brussel, 2017, p. 92-97
- René Haquin, « Birkenau, 51826 : Hélène Gancarska » (https://www.lesoir.be/archive/recup/%252Fbirkenau-51826-helene-gancarska_t-19950127-Z091QR.html) Online op 27-01-1995. Geraadpleegd op 31-10-2018
- Kazerne Dossin, "De kinderen van Gatti de Gamond", (<https://www.kazernedossin.eu/NL/Overzicht-Transporten/Transport-XXI/Les-enfants-de-Gatti-de-Gamond>). Geraadpleegd op 31-11-2018.
- Getuigenis van Hélène Gancarska in "1930-1942. Herinneringen aan een Joods verleden in de wijk Marollen-Zuidstation", Documentaire, vzw Auschwitz in Gedachtenis, België, 2012.

Hélène Gancarska sterft op 9 oktober 2003.

DAVID LACHMAN

David Lachman werd op 1 januari 1924 geboren in het Poolse Łódź. Hij is de oudste van drie broers. In 1928 vestigt het gezin zich in Brussel, waar de vader als kleermaker werkt. David is lid van de *Rode valken* en van de *Socialistische jonge wacht*. Bij het uitbreken van de oorlog gaat hij in het verzet bij het *Belgische partizanenleger*. Hij wordt er de commandant voor Brabant. In 1942 worden zijn vader en broer Isidore gearresteerd om in april 1943 te worden gedeporteerd met het 20e konvooi.

David Lachman wordt gearresteerd op 19 april 1944, nadat hij in een hinderlaag terecht is gekomen. Na een kort verblijf in de gevangenis van Sint-Gillis wordt hij overgebracht naar Mechelen. Op 19 mei 1944 wordt hij gedeporteerd met het 25e konvooi. In Auschwitz vindt hij zijn vader terug. Vrij vlug gaat hij ook daar in het verzet. Zijn broer Isidore bevindt zich in het kamp Buna-Monowitz. David werkt onder meer in het *Transportkommando* van het Duitse bedrijf *DAW – Deutsche Ausrüstungswerke*, op enkele kilometers van het kamp van Auschwitz.

Eind januari 1945 neemt hij deel aan de 'dodenmars' van Auschwitz naar Mauthausen en zo naar Ebensee. De Amerikaanse troepen bevrijden het kamp op 9 mei 1945. Bij zijn aankomst in Brussel wordt hij herenigd met zijn moeder en zijn jongste broer. Net voor zijn aanhouding had hij voor hen nog een onderduikadres kunnen vinden. Een week later wordt zijn sterk verzwakte vader gerepatriëerd.

Bronnen

- Biografisch dossier en audiovisuele getuigenis in de archieven van de Stichting Auschwitz (YA/FA/005)
- Yannis Thanassekos en Jean-Michel Chaumont, Interview met David Lachman in Bulletin trimestriel de la Fondation Auschwitz, Brussel, nr. 24, april-sept. 1990, p.97-117.
- Christian Laporte, « David Lachman a voulu survivre » (<http://www.lalibre.be/actu/belgique/david-lachman-a-voulu-survivre-51b8a8cce4b0de6db9b629e0>). Gepubliceerd op 31-03-2009. Geraadpleegd op 13-11-2018.
- Bruno Deheneffe, « Déporté à Auschwitz, David Lachman, résistant juif, a séjourné à Isières au début de la guerre », La Dernière Heure (Regio Doornik), 27-01-2005.
- David Lachman, « Mon père, cet homme au sourire si doux... » in Bulletin trimestriel de la Fondation Auschwitz, Brussel, nr. 9-10, juli-december 1985, p.111-117.

Isidore werd echter kort vóór de evacuatie van Buna-Monowitz gedood door de SS.

David Lachman sterft op 29 maart 2009.

MARIE PINHAS

De Griekse Marie Pinhas wordt op 6 maart 1931 geboren in Thessaloniki. In 1932 emigreren haar ouders naar België en vestigen zich in Brussel, waar haar vader het beroep van boekhouder uitoefent.

Als België wordt bezet en de anti-Joodse verordeningen worden uitgevaardigd, beslist de vader om zijn gezin niet in het Jodenregister in te schrijven. Marie en haar ouders verdwijnen in de clandestiniteit tot ze worden verraden en op 20 juli 1944 worden gearresteerd. Marie is dan dertienhalf. Het hele gezin wordt op 31 juli 1944 met het 26e en laatste konvooi vanuit Mechelen naar Auschwitz gedeporteerd. Bij hun aankomst in Birkenau worden Marie en haar moeder gescheiden van de vader. Ze zullen hem niet meer weerzien. Marie ontdekt veel later dat hij in februari 1945 overleed in Mauthausen. Moeder en dochter ontsnappen aan de selectie en belanden in Birkenau, waar ze drie maanden blijven. Op 27 oktober 1944 worden ze overgebracht naar het kamp van Landsberg in Beieren, een kamp voor mannen. Ze worden ingedeeld bij de onderhoudsdienst en werken er meer bepaald in de keukens van de SS. Eind november 1944 ruilen ze Landsberg voor een nevenkamp van Dachau in Tüirkheim.

Aan het eind van de maand april 1945 wordt Dachau geëvacueerd en slagen ze erin te ontsnappen en een onderkomen te vinden in de kerk van Tüirkheim. 's Anderendaags komen de Amerikanen toe in het dorp. Een transport

van het Rode Kruis repatrieert Marie en haar moeder. Op 1 juni 1945 zijn ze terug in Brussel.

Bronnen

- Biografisch dossier en audiovisuele getuigenis uit de archieven van de Stichting Auschwitz (YA/FA/004).
- 'Marie Lipstadt: Mensch van het jaar 2006' in *Regards*, nr. 634, 2007, p. 10-11.
- André Goldberg, Dominique Rozenberg, *Le Passage du Témoin. Portraits et témoignages de rescapés des camps de concentration et d'extermination nazis*, Ed. La Lettre volée/Stichting Auschwitz, Brussel, 2017, p. 36-40.
- Jean-Michel Chaumont en Yannis Thanassekos, interview met Marie Lipstadt in *Driemaandelijks tijdschrift van de Stichting Auschwitz*, Brussel, nr. 30, oktober-december 1991, p. 42-71.

CHARLES VAN WEST

De ouders van Charles Van West zijn afkomstig uit Amsterdam en oefenen het beroep van bloemist uit in Antwerpen en later in Brussel, waar Charles op 14 september 1913 wordt geboren. Zes jaar later krijgt hij een zusje. Charles volgt middelbaar onderwijs en begint op zijn 9e viool te spelen. Met 16 zet hij zijn studies stop om zijn ouders te kunnen helpen.

Aangezien hij de Belgische nationaliteit heeft, wordt Charles gemobiliseerd bij het uitbreken van de oorlog. Hij is krijgsgevangene in Duitsland en wordt na een jaar gevangenschap bevrijd, dankzij de Duitse *Flamenpolitik*. In Brussel herneemt hij zijn werk bij zijn ouders, maar vrij snel dwingen de anti-Joodse verordeningen het gezin hun handelsactiviteiten stop te zetten en vervolgens in de clandestiniteit te verdwijnen. Op 22 juni 1944 wordt Charles bij een controle op straat gearresteerd en naar de Gestapo gebracht. Op 31 juli 1944 wordt hij gedeporteerd met het laatste transport vanuit Mechelen. Bij zijn aankomst in Auschwitz wordt hij eerst ingedeeld bij het tuinbouwcommando van Raisko. Dankzij zijn muzikale vaardigheden wordt hij lid van het orkest van Auschwitz, waar de levensomstandigheden wat minder zwaar zijn. Als Auschwitz wordt geëvacueerd, neemt hij deel aan de dodenmars, die hem onder andere naar het kamp van Gross-Rosen en Buchenwald brengt. Op 22 april 1945 wordt hij door het Franse leger bevrijd in de buurt van Ravensburg. Een maand later keert hij terug naar Brussel, waar hij wordt herenigd met zijn ouders en zus.

Charles Van West overlijdt op 31 januari 2007.

Bronnen

- Biografisch dossier en audiovisuele getuigenis uit de archieven van de Stichting Auschwitz (YA/FA/008)
- Jean-Michel Chaumont, Interview met Charles van West in *Bulletin trimestriel de la Fondation Auschwitz*, Brussel, nr. 32-33, 1992, p. 49-79.
- Charles Van West, *Getuigenis van een herrezene - 1913 - 1945*, Brussel, s.d., 192 + 255 p.